

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІСТОРИКО–КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ В МІСТІ КАМ'ЯНЕЦЬ–ПОДІЛЬСЬКИЙ

BACKGROUND OF THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL–CULTURAL TOURISM IN KAMIANETS–PODILSKY

Опря Б. О.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та готельно–ресторанної справи, Кам'янець–Подільський національний університет ім. Івана Огієнка (Кам'янець–Подільський, Україна), e–mail: bogdana.oprya@gmail.com

Опря В. О.,

Candidate of Historical Sciences, associate Professor, Department of Tourism and Hotel–restaurant business, Kamianets–Podilsky National University (Kamianets–Podilsky, Ukraine), e–mail: bogdana.oprya@gmail.com

Досліджено основні історичні етапи розвитку міста та проаналізовано туристичний потенціал Кам'янець–Подільського а також передумови формування історико–культурного туризму в даній рекреаційній дестинації. З'ясовано, що Кам'янець позиціонує себе як культурний центр Поділля та фестивалний столиця України. Місцева влада спільно із представниками туристичного бізнесу постійно розробляють нові сучасні стратегії для популяризації міста на внутрішньому і зовнішньому туристичних ринках. Зроблено висновок, що основними туристичними ресурсами міста є об'єкти Старого міста, однак частина пам'яток, залишається поза увагою екскурсантів. Для всебічної реалізації туристичного потенціалу Кам'янець–Подільського необхідні кошти на популяризацію та реставрацію туристських пам'яток та покращення туристичної інфраструктури.

Ключові слова: туризм, місто, фортеця, екскурсія, дестинація.

The main historical stages of the development of the city and the tourist potential of Kamianets–Podilsky were investigated. Also were analyzed the preconditions for the formation of historical and cultural tourism in this recreational destination. It was determined that Kamianets positioned itself as a cultural center Podillya and the festival capital of Ukraine. Local authorities together with businessmen are constantly developing new modern strategies for popularizing the city on the internal and external markets. In conclusion, the main tourist resources are the objects of the Old City, however some of the monuments, remains out of tourists sight. For comprehensive realization a potential of Kamianets–Podilsky necessary funds for popularization and restoration of tourist attractions and improvements tourist infrastructure.

Keywords: tourism, city, fortress, excursion, destination.

«Квітка на камені» – саме так називають Кам'янець–Подільський його жителі та численні туристи і екскурсанти. Упродовж багатьох століть місто було політичним, економічним і культурним центром Поділля. На стрімких скелях, неначе зростаючи з них, підносяться могутні стіни Старої фортеці. З берегів каньйону відкривається неповторний краєвид Старого міста. Тут на скелястому острові косять з турецьким мінаретом, ратуша і православна церква стоять поруч, де кожен камінь наче дихає історією, розповідаючи про події минулих століть.

Кам'янець–Подільський одне з найбільш перспективніших міст України в плані туристичної діяльності. За кількістю туристів та пам'яток історії місто займає третє місце в Україні. Маючи досить розвинену туристично–ресурсну базу, місто вдало

розвиває туристичну галузь протягом декількох десятиліть та є одним з найвідвідуваніших туристичних дестинацій України. Кам'янець–Подільський володіє достатнім історико–культурним потенціалом: архітектурним, етнічним, сакральним, що обумовлює розвиток різних видів туризму. На сьогоднішній день на базі національного історико–архітектурного заповідника «Кам'янець» налічується близько 150 пам'яток, що є важливим ресурсом, який необхідно зберегти та вміло поєднати з сучасною туристичною інфраструктурою для досягнення бажаних результатів у справі розвитку туристичної індустрії Кам'янець–Подільського.

Обрана тема дослідження є досить актуальною на даний час. Серед науковців, котрі вивчали певні аспекти історико–культурного туризму та історію міста Кам'янець–Подільського варто виокремити О. В. Будзея [2], І. С. Винокура, Г. М. Хотюна [3], О. М. Завальнюка, О. Б. Комарницького [4], М. Б. Петрова [12], О. А. Пламеницьку [13; 14; 15], проте дане питання потребує подальшого вивчення під кутом зору розвитку туристичної інфраструктури міста.

Метою дослідження є аналіз туристичного потенціалу міста Кам'янець–Подільського шляхом висвітлення історичного розвитку історико–культурного туризму в цьому туристичному центрі.

Історико–культурний туризм (англ. Historical & cultural tourism) – найбільш широко розповсюджений вид активного пізнавального відпочинку. Програми такого туризму засновані на інтересі до природної та історико–культурної спадщини людства у всьому її розмаїтті. Культура країн і народів є одним з основних елементів туристського інтересу. У кожній країні і народу є певний запас цікавих для туристів (аттрактивних) об'єктів культурної спадщини, який склався в ході історичного розвитку території [5].

Кожен регіон має свою унікальну історичну спадщину. Виділяють чотири принципи історичного (історико–культурного) туризму: 1) активне сприяння у збереженні спадщини місцевості–культурного, історичного та природного; 2) підкреслення і виділення унікальності спадщини місцевості щодо інших регіонів; 3) створення у місцевого населення почуття гордості і відповідальності за унікальну спадщину; 4) розробка програми розвитку туризму на основі використання унікальної спадщини місцевості [7].

На прикладі міста Кам'янець–Подільського спробуємо простежити за історичними віхами розвитку історико–культурного туризму в цьому туристичному центрі.

Кам'янець–Подільський місто на півдні Хмельницької області. Центр – Кам'янець–Подільського району. Площа міста 27,871 км². Відстань від міста Кам'янець–Подільського до міста Хмельницького становить 102 км. З півночі на південь через місто проходить автомагістраль (М–20) Житомир–Тереблече через Хмельницький на Бухарест та залізниця Хмельницький – Чернівці.

Територією міста протікає річка Смотрич, що на відстані 20 км до її впадіння у Дністер. Це південна частина Хмельницької області, яка характеризується горбистою місцевістю з численними ярами та нерівностями. Кам'янець–Подільський лежить на півдні Подільської височини, у Середній Наддністрянщині. Мільйони років тому цей терен вкривало Сарматське море, про яке й досі нагадує кораловий кряж, що тягнеться з південного сходу на північний схід; його називають Товтри або Медобори [17].

Територія Національного природного парку «Подільські Товтри» відноситься до Придністровського курортно–рекреаційного регіону державного значення. Територію парку можна використовувати з рекреаційною метою протягом всього року. Основні можливі тут види рекреаційної діяльності: туризм і спорт (масовий пішохідний, водний, автомобільний і кінний туризм, спортивний пішохідний туризм, масовий лижний туризм і спорт); загальнооздоровий відпочинок (пішохідні прогулянки, спортивні ігри, екскурсії, лижні прогулянки) любительські промисли (збір грибів і ягід, рибальство, мисливство); кліматичне і бальнеологічне лікування; пізнавально–культурний (екскурсії та інше).

Ще однією важливою природною пам'яткою є геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення «Смотрицький каньйон». Він розташований у Кам'янцях–Подільському районі, бере початок у селі Голосків, проходить по території міста Кам'янця–Подільського і закінчується у селі Цибулівка [10]. Загальна площа цієї геологічної пам'ятки природи становить 80 га. У межах каньйону є постійні та сезонні водоспади. Через ущелину перекинута декілька мостів, у тому числі міст «Стрімка лань», який, окрім прямого застосування – з'єднання берегів для пішохідного перетину урвища, використовувалась також для екстремальних стрибків з моста [19].

У селі Привороття, Кам'янець–Подільського району недалеко від міста розташований ландшафтний заказник «Кармалюкова гора», загальна площа якого становить 765 га. Заказник входить до складу природно–заповідного фонду України, який охороняється як національне надбання, є складовою частиною системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною [16].

На території міста є ботанічний сад. Він заснований у 1930 році на території міського звалища. Тепер тут росте понад 2800 видів рослин майже всіх кліматичних зон світу. У ботанічному саду розташовані дендропарк, дослідні ділянки, а також оранжерейне господарство, де вирощують пальми, тропічні ліани, фікуси, кактуси тощо [6, с. 293–294].

Досить цікавими туристичними об'єктами міста є сквер «Лебедине озеро», реставрований 2011 року до 20–річчя незалежності України, та Алея закоханих, що веде до нього, відкрита на День міста 20 травня 2012 року. Довелося прикласти багато зусиль для того, щоб з болота зробити

озеро; розчистити джерело і відповідно налагодити шляхи постачання води для водоспаду; встановити посеред меншої частини озера фонтан–статую з трьох лебедів. Про назву водоспаду, існує легенда, у якій говориться, що перед від'їздом у турецьку неволю сильно плакали українські дівчата і на тому місці утворилось джерело, яке і розлило води по каньйоні та утворився водопад.

Від «Лебединого озера», піднявшись сходами, туристи потрапляють в Центральний парк культури та відпочинку, що розкинувся майже на чотири квартали. Закладений 1864 року, він займає майже 10 га і, за словами Ю. Сіцінського є окрасою Нового плану. Від 2014 року це Парк Героїв Євромайдану. Великою окрасою міста є дендропарк, що займає площу майже 24 га. Дендропарк заклав на початку ХХ ст. К. Приходько [2, с. 12–13].

Аналізуючи природно–географічні особливості туристичної дестинації Кам'янець–Подільський варто зазначити про великий потенціал території, який представляє інтерес для внутрішнього і зовнішнього туриста.

Важливо також проаналізувати і ресурсне забезпечення історико–культурного туризму в місті. На території, де сьогодні розташовалося місто, жили племена трипільської, черняхівської та інших слов'янських культур, які стали основою для формування українського етносу. Згідно з думкою більшості сучасних істориків, місто як соціальна категорія сформувалося тут на рубежі XII–XIII століть [4, с. 9]. Мається на увазі, наявність дитинця (замку), власне самого міста й околиць, у яких виразно простежувалися відокремлення ремесла від землеробства та розвинена торгівля. Засноване в часи Галицько–Волинської держави, місто вже у XIV ст. сформувалося як політичний і адміністративний центр Поділля з магдебурзьким правом на самоврядування. Середньовічний Кам'янець відіграв важливу роль посередника у транзитній торгівлі, зв'язуючи країни Заходу і Сходу. Західне Поділля спочатку у складі Великого князівства Литовського, пізніше Подільське воєводство у складі Польського королівства, перебувало безпосередньо, на так званому Степовому кордоні.

В роки Української національної революції (1648–1676 рр.) під стінами міста перебували війська Б. Хмельницького. Після втрати Кам'янцем стратегічного значення у XIX ст. місто стає центром Подільської губернії у складі Російської імперії. В період Української національно–демократичної революції 1917–1920 рр., а саме у 1919 р. Кам'янець–Подільський знову стає центром політичного життя, тимчасовою столицею УНР. Визначною подією для міста та України стало відкриття гетьманською владою Кам'янець–Подільського державного українського університету – 22 жовтня 1918 р. [4, с. 82].

Страшним лихоліттям для міста стали роки Другої світової війни. Місто було майже повністю зруйноване. Кам'янець–Подільський не раз занепадав і розквітав, руйнувалися і зводилися культурні пам'ятники та культові споруди:

церкви, костьоли, синагоги. Складна історія міста позначилась на його архітектурі. Кам'янець на Поділлі, маленьке Старе місто на острові в петлі річки Смотрича – наш великий духовний скарб. Його ми втрачали не раз і знову збирали для наших нащадків. І тим дорожчий він нам тепер. А там, де скарб наш, там буде і серце наше [15, с. 288].

Кам'янець–Подільський – називають містом семи культур – культур і національностей, які в різні часи жили в місті і зробили свій внесок у створення неповторного архітектурного ансамблю міста. Поступово територія міста збільшувалася за рахунок розбудови за межами каньйону, із приєднанням до міської території давніх передмість: Руських та Польських фільварків, Біланівки, Карвасар, Підзамча.

Найдавніша частина Кам'янця–Подільського – на півострові, утвореному петлею річки Смотрич, здобула звичну сьогодні назву Старе місто тільки в останній чверті XIX ст. Сучасне Старе місто – це 4 майдани, 21 вулиця, 2 узвози та 5 провулків, тобто 32 топографічних об'єкти [1, с. 21].

Кам'янець–Подільський багатий на історико–культурні пам'ятки, зокрема, пам'ятники оборонного будівництва: Старий замок, 12–19 ст., Брама руська, 15–18 ст., Казарми фортеці, 18 ст., Порохові склади 18 ст., Верхня Польська брама: Кушнірська вежа, 16 ст. і Вітряна брама, 18 ст., Турецькі bastiони, 17 ст., Нижня Польська брама, 15–16 ст., Руїни Казанського собору 18 ст., Казематна вежа, 17–18 ст., Міська брама, 16–18 ст., Мури при міській брамі, 17–18 ст., Каземат лабораторія, 18 ст., Bastiон вірменський, 16 ст., Замковий міст, 14–17 ст., Новопланівський міст, 19 ст.; сакральні споруди: Церква Воздвиження Чесного Хреста, 18 ст., Церква Святого Георгія, 19 ст., Церква Покрови Богородиці, 19 ст., Каплиця Св. Параскевії П'ятницької, Церква Троїцька, 14 ст., Комплекс кафедрального костелу Святих Апостолів Петра та Павла, 15–19 ст., Церква Св. Апостолів Петра і Павла, 16 ст., Будинок Єзуїтського колегіуму 16 ст., Будинок католицької духовної семінарії, 18 ст., Комплекс Домініканського костелу, 15–18 ст., Комплекс Домініканського костелу, 15–18 ст., Дзвіниця Вірменського собору, 16 ст., Руїни костелу Св. Миколая, 15–18 ст., Церква Св. Миколая, 14–20 ст., Дзвіниця церкви Св. Миколая, 20 ст., Комплекс Тринітарського костелу, 18 ст., Будинок духовної семінарії, 18–19 ст.; громадські споруди: Руський магістрат (Будинок Кириака), 17–19 ст., Броварня Баронеси Юній, 19 ст., Кам'янець–Подільський комерційний банк, 19 ст., Сходи Фаренгольца, Перша чоловіча гімназія, 19 ст., Ратуша (Польський магістрат), 15–19 ст., Вірменський (міський) колодязь, 17 ст., Будинок окружного суду, 19 ст., Будинок турецького намісника, 17 ст.; палацо–паркові ансамблі: Палац Чарторийського, 16–19 ст. [11].

Невід'ємною частиною Старого міста є Стара фортеця, яка стала візитівкою Кам'янця–Подільського, його символом. Історія заснування фортеці починається в XII столітті. Одинадцять башт входять до складу фортеці, кожна має свою

назву і свою історію. У процесі будівельної «біографії» фортеці було створено ряд башт: Нова східна (Чорна), Папська (Кармалюкова), Колпак, Тенчинська, Лясська (Біла), Денна (Донна), Нова західна, Мала, Рожанка, Комендантська, Лянцкоронська, Водяна, півбашта на мосту. Всі вони виконували важливі оборонні функції в період облоги і обслуговувалися військовим гарнізоном фортеці. Усі башти сполучалися між собою ходами, що йшли в оборонних мурах. Територія фортеці займає всю мисовидну частину півострова. В плані вона нагадує прямокутник по сторонах якого розміщені одинадцять башт з bastiонами. Найсильніше враження справляє фортеця з південно–західного боку. Тут мури та башти наче виростають з прямовисних скель [3, с. 17, 28].

Аналізуючи аспекти цінності Старого міста Кам'янця–Подільського з точки зору його самобутніх оборонних властивостей, яких не мають інші міста – фортеці, мусимо визнати, що активне використання всіх без винятку елементів природної підоснови, а також їх творче вдосконалення впродовж століть для створення ефективної фортифікаційної системи є унікальним явищем на європейському просторі. І саме Кам'янець демонструє приклад міста–фортеці, обидві частини якого – місто і замок, попри функціональну нероздільність, є самодостатніми явищами мистецтва *architectura militaris*. Старий замок, поза сумнівом, стоїть у ряду найкращих фортифікаційних комплексів Європи [14, с. 581].

З 1992 року ведеться активна реставрація історичного центру міста, зокрема 1997 року фонди музею–заповідника перевезено у нові відреставровані приміщення; протягом 90–х років також було розроблено ряд програм по регенерації центральної частини Старого міста, впорядкування заповідника, популяризації його архітектурно–містобудівної спадщини в Україні та за кордоном. Загалом у Кам'янці–Подільському було розроблено велику частину програм та наукових доробків з популяризації міста, його відбудови та закріплення туристичного спрямування; 2002 рік – договір про співпрацю з Інститутом історії архітектури Краківської політехніки та вищої педагогічної школи у місті Краків, внаслідок чого було проведено чотири наукових конференції в результаті яких було видано два томи наукових праць на тему «Історія Кам'янця та околиць»; з 2005 року розроблено комплексну програму розвитку туризму, стратегічний план економічного розвитку поставив на перше місце розвиток туризму, за яким ідуть розвиток малого та середнього бізнесу та залучення інвестицій.

Місто як активний учасник міжнародного туризму у перспективі прагне здобути статус ще однієї неординарної туристичної Мекки на карті Європи і світу та має гарні відносини з іншими містами, так званими містами–партнерами, такими як: Укмерге (Литовська Республіка), Каліш (Республіка Польща), Краків (Республіка Польща), Перемишль (Республіка Польща), Атенс (США),

Санок (Республіка Польща), Залеу (Республіка Румунія), Полоцьк (Республіка Білорусь), Єдинець (Республіка Молдова), Варшава–Таргувек (Республіка Польща), Сучжоу (Китайська Народна Республіка), Теруель (Іспанія), Херлльюнга (Швеція), Кутна Гора (Чехія) та інші [9].

Кам'янець–Подільський позиціонує себе, як культурний центр Поділля, Всеукраїнський центр повітроплавання, центр подієвого туризму. У місті проводиться багато яскравих фестивалів та видовищних заходів. Для того, щоб фестивалі та свята у туристичній дестинації проходили частіше, було створено фестивальною агенцію «Рагуша». Деякі фестивалі уже стали традиційними. В середині травня місто святкує День міста, в рамках якого відбуваються яскраві фольклорні дійства та проходить етап чемпіонату України з повітроплавання. Перші вихідні жовтня місто зустрічає фестивалем «Tetraheroica», у якому беруть участь десятки вітчизняних і зарубіжних груп військово–історичної реконструкції. Заохплюючі видовищні дійства, історичне минуле та неповторна природа дарують незабутні враження про старовинне місто над Смотричем [18, с. 80]. Щорічно фестивалі відвідує велика кількість туристів як з України так із закордону. Притік туристів під час фестивалів є важливою складовою прибутку туристичної сфери загалом.

З метою популяризації Кам'янця Подільського, як туристичного центру у серпні 2007 року, коли визначалися сім чудес України, редакція приватної газети «Подільнянин» запропонувала провести акцію «Сім чудес Кам'янця–Подільського». Міська влада підтримала ініціативу газети. Було створено конкурсну комісію, до складу якої увійшли чиновники, працівники туристичної галузі, історики, краєзнавці, журналісти. Вони разом із читачами газети «Подільнянин» у 2008 році визначили 7 чудес Кам'янця: Старий замок, Рагуша (Польський магістрат), Кафедральний костел святих Петра і Павла, Замковий турецький міст, Лаура, Смотрицький каньйон, міст «Лань, що біжить» [20].

Кожне сучасне туристичне місто має свій власний бренд (логотип) за яким його впізнають у всьому світі. Має такий бренд і Кам'янець. За результатами опитування та конкурсу «7 чудес Кам'янця–Подільського», з'ясували, що визиткою міста є насамперед Стара фортеця та каньйон річки Смотрич. Створення бренду передбачає наявність слогана. В нашому випадку це «Кам'янець – місто скарбів» з активізуючою фразою «Знайди свій скарб у Кам'янці». За загально–прийнятими цінностями, скарбами вважаються люди, природа, архітектурні пам'ятки. А знайдені в Кам'янці скарби дали привід у подальшому формуванні бренду презентувати місто як: «Місто 7–ми епох», «Місто 7–ми культур», «Місто 7–ми чудес», «Місто фестивалів», «Місто Терпсихори», «Місто, в якому мріють ангели», «Місто Магдебурзьких традицій». Таким чином, по суті у 2007 році було створено торгівельну марку «Кам'янець–Подільський» [8].

Для кожного міста одним з важливих елементів є визначення кількості туристів. Збір та аналіз

статистичних даних можуть допомогти у роботі та розробці стратегії розвитку міста надалі. На жаль, у місті немає спеціального органу, який би вів точну статистику з туристичної діяльності, але цим займається туристично–інформаційний центр (ТІЦ) міста, який є одним з відділів Кам'янець–Подільського історичного музею–заповідника. Єдина статистика, яка ведеться ТІЦ – це дані по відвідуванню фортеці, картинної галереї, ратуші, костелу та музею археології. На жаль, через ряд факторів таких як: економічна криза, нестабільна військово–політична ситуація в Україні, відсутність інновацій та відповідної інфраструктури в місті негативно впливають на туристичні потоки, особливо, щодо закордонного туриста. На даний час місцева влада намагається покращити ситуацію у туристичній галузі та привернути увагу потенційних туристів до міста.

У результаті аналізу стану туризму та історико–культурного потенціалу Кам'янця–Подільського з'ясувано, що основними туристичними ресурсами є Фортеця та Старе місто. Частина пам'яток перетворено на кафе, ресторани та готелі, інша частина є у власності релігійних громад, третя частка знаходиться у приватній чи державній власності. Основний туристичний маршрут зазвичай починається з Фортеці, або з Нового плану – скверу «Лебедине озеро», проходить через 3 історичні площі: Троїцьку, Польську, Вірменську – тут туристи ознойомлюються з пам'ятками сакрального, оборонного або культового значення, можуть відвідати музеї. Проте велика частина пам'яток, на жаль залишається поза увагою туристів через ряд факторів: аварійний стан, неналежне дорожнє покриття, непрофесійне обслуговування екскурсіводів. Ці фактори дають поштовх для розвитку та вдосконалення використання туристичних ресурсів у туристичній та їх популяризації.

Проблема збереження пам'яток є першочерговим питанням у розвитку історико–культурного туризму в місті Кам'янець–Подільський. Саме на цю проблему повинна бути зосереджена увага відповідних фондів та державних установ міста. У зв'язку з недостатнім фінансуванням та повільною реставрацією пам'яток можуть втратити свій історичний вигляд. Для подальшого розвитку туристичної сфери у місті необхідною є розробка інноваційної програми, яка б забезпечила для громадян нові робочі місця. Для цього потрібні чималі зусилля як місцевої влади так і громади міста. Складовими подальших перетворень має бути покращення інфраструктури, сервісу, презентація міста як туристичного центру на всеукраїнських та міжнародних виставках, реставрація пам'яток архітектури та культури та організація нових культурних заходів.

Список використаних джерел

1. Будзей, ОВ., 2005. 'Вулицями Кам'янця–Подільського', Львів: *Світ*, 272 с.
2. Будзей, ОВ., 2016. 'Мандрівка Кам'янцем', Кам'янець–Подільський: *ФОП Сисин Я. І.*, 68 с.

3. Винокур, ІС., Хотюн, ГМ., 1981. 'Кам'янець–Подільський державний історико–архітектурний заповідник', Львів: *Кам'янець*, 95 с.
4. Завальнюк, ОМ., Комарницький, ОБ., 2011. 'Кам'янець–Подільський: історія і сучасність', Кам'янець–Подільський: *ІІІ «Медобори»*, 136 с.
5. 'Історико–культурний туризм'. [online] Доступно: <http://moyaosvita.com.ua/geografija/istoriko-kulturnij-turizm/>
6. 'Кам'янець–Подільський: туристичний путівник', 2003, Львів–Кам'янець–Подільський: *Центр Європи*, 320 с.
7. Кляп, МП., 'Сучасні різновиди туризму. Історичний туризм (історико–культурний туризм)'. [online] Доступно: <https://westudents.com.ua/glavy/93410-storichniy-turizm-storiko-kulturniy-turizm.html>
8. 'Логотип Кам'янця–Подільського.' [online] Доступно: https://k-p.net.ua/dovidka_kamynec/41-logotip_kamyanec.html
9. 'Міста партнери Кам'янця–Подільського.' [online] Доступно: <http://kam-pod.gov.ua/nashe-misto/mista-partneri>
10. 'Пам'ятка природи загально–державного значення «Смотрицький каньйон»'. [online] Доступно: http://sergklymenko.narod.ru/Other_World/Photo/UkraineKamianets/IMG_8623c_small.jpg
11. 'Пам'ятки. Кам'янець–Подільський.' [online] Доступно: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_catalog/392374-1-attractions-kamianets-podilskyi.htm
12. Петров, МБ., 2012. 'Місто Кам'янець–Подільський в 30–х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально–економічного, демографічного, етнічного та історико–топографічного розвитку. Міське і замкове управління', Кам'янець–Подільський: *Аксиома*, 480 с.
13. Пламеницька, ОА., 2005. 'Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі', Кам'янець–Подільський: *АБЕТКА*, 388 с.
14. Пламеницька, ОА., 2012. 'Фортеця Кам'янець: (пізноантичний–ранньомодерний час)', Кам'янець–Подільський: *ФОП Сисин О. В.*, 672 с.
15. Пламеницька, ОА., 2001. 'Християнські святині Кам'янця на Поділлі', Київ: *Техніка*, 304 с.
16. 'Положення про заказник загальнодержавного значення «Кармалюкова гора»'. [online] Доступно: <http://www.tovtry.km.ua/ua/natur/p008.html>
17. 'Природний заповідник «Медобори»'. [online] Доступно: <http://ukrainaincognita.com/ternopilaska-oblast/pidvolochynskiy-raion/pryrodniy-zapovidnyk-medobory>
18. Расщупкин, ОИ., Трубочанинов, СВ., 2008. 'Кам'янець на Поділлі', Кам'янець–Подільський: *Оіум*, 112 с.
19. 'Смотрицький каньйон'. [online] Доступно: <http://tovtry.com/ua/natur/p018.html>
20. '7 чудес Кам'янця–Подільського'. [online] Доступно: <https://k-p.net.ua/kamyanec-turist/7chudes/42-7-chudes-kamyancya-podilskogo.html>
8. 'Lohotyp Kamiantsia–Podilskoho (Logotype of Kamyanets–Podilsky)'. [online] Доступно: https://k-p.net.ua/dovidka_kamynec/41-logotip_kamyanec.html
9. 'Mista partnery Kamiantsia–Podilskoho (Cities are partners of Kamyanets–Podilsky)' [online] Доступно: <http://kam-pod.gov.ua/nashe-misto/mista-partneri>
10. 'Pamiatka pryrody zahalno–derzhavnogo znachennia «Smotrytskyi kanion» (Memorial to the nature of the general state value «Smotrych Canyon»)'. [online] Доступно: http://sergklymenko.narod.ru/Other_World/Photo/UkraineKamianets/IMG_8623c_small.jpg
11. 'Pamiatky. Kamianets–Podilskyi (Memorials. Kamyanets–Podilsky)'. [online] Доступно: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_catalog/392374-1-attractions-kamianets-podilskyi.htm
12. Petrov, MB., 2012. 'Misto Kamianets–Podilskyi v 30–kh rokakh XV–XVIII stolit: problemy sotsialno–ekonomichnogo, demografichnogo, etnichnogo ta istoryko–topografichnogo rozvytku. Miske i zamkove upravlinnia (Kamianets–Podilsky city in the 30's of the XV–XVIII centuries: problems of socio–economic, demographic, ethnic and historical and topographical development. City and castle management)', Kamianets–Podilskyi: *Aksioma*, 480 s.
13. Plamenytska, OA., 2005. 'Sakralna arkhitektura Kamiantsia Podilli (Sacred Architecture of Kamyanets in Podillya)', Kamianets–Podilskyi: *ABETKA*, 388 s.
14. Plamenytska, OA., 2012. 'Fortetsia Kamianets: (piznoantychnyi–rannomoderniy chas) (Fortress Kamianets: (late antique–early modern time))', Kamianets–Podilskyi: *FOP Sysyn O. V.*, 672 s.
15. Plamenytska, OA., 2001. 'Khrystyianski sviatyni Kamiantsia Podilli (Christian shrines of Kamyanets in Podillya)', Kyiv: *Tekhnika*, 304 s.
16. 'Polozhennia pro zakaznyk zahalnoderzhavnogo znachennia «Karmaliukova Gora» (Regulations on the national reserve «Karmalukova Gora»)'. [online] Доступно: <http://www.tovtry.km.ua/ua/natur/p008.html>
17. 'Pryrodniy zapovidnyk «Medobory» (Natural Reserve «Medobory»)'. [online] Доступно: <http://ukrainaincognita.com/ternopilaska-oblast/pidvolochynskiy-raion/pryrodniy-zapovidnyk-medobory>
18. Rasshchupkin, OI., Trubchaninov, SV., 2008. 'Kamianets na Podilli (Kamyanets in Podillya)', Kamianets–Podilskyi: *Oium*, 112 s.
19. 'Smotrytskyi kanion (Smotrych Canyon)' [online] Доступно: <http://tovtry.com/ua/natur/p018.html>
20. '7 chudes Kamiantsia–Podilskoho' (7 wonders of Kamyanets–Podilsky)'. [online] Доступно: <https://k-p.net.ua/kamyanec-turist/7chudes/42-7-chudes-kamyancya-podilskogo.html>

* * *

References

1. Budzei, OV., 2005. 'Vulytsiamy Kamiantsia–Podilskoho (Streets of Kamyanets–Podilsky)', Lviv: *Svit*, 272 s.
2. Budzei, OV., 2016. 'Mandrivka Kamiantsem (Travel by Kamyanets)', Kamianets–Podilskyi: *FOP Sysyn Ya. I.*, 68 s.
3. Vynokur, IS., Khotiun, HM., 1981. 'Kamianets–Podilskyi derzhavnyi istoryko–arkhitekturnyi zapovidnyk (Kamyanets–Podilsky State Historical and Architectural Reserve)', Lviv: *Kameniar*, 95 s.
4. Zavalniuk, OM., Komarnitskyi, OB., 2011. 'Kamianets–Podilskyi: istoriia i suchasnist (Kamenetz–Podilsky: History and Modernity)', Kamianets–Podilskyi: *PP «Medobory»*, 136 s.
5. 'Istoryko–kulturnyi turyzm (Historical and cultural tourism)'. [online] Доступно: <http://moyaosvita.com.ua/geografija/istoriko-kulturnij-turizm/>
6. 'Kamianets–Podilskyi: turystychnyi putivnyk (Kamyanets–Podilsky: tourist guide)', 2003, Lviv–Kamianets–Podilskyi: *Tsentr Yevropy*, 320 s.
7. Kliap, MP., 'Suchasni riznovy dyturyzmu. Istorychnyi turyzm (istoryko–kulturnyi turyzm) (Modern varieties of tourism. Historical tourism (historical and cultural tourism))'. [online] Доступно: <https://westudents.com.ua/glavy/93410-storichniy-turizm-storiko-kulturniy-turizm.html>